

Наслідки війни з російською федерацією для громадського здоров'я України

I.С. Миронюк¹, Г.О. Слабкий¹, О.С. Щербінська², В.Й. Білак-Лук'ячук¹

¹Ужгородський національний університет

²Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, м. Київ

За даними експертів, війна між Україною та росією може стати однією з найбільш кровопролитних у сучасній історії – масштаби втрат з обох боків вже значно вищі, ніж у типовій війні сучасної доби.

Мета дослідження: визначення наслідків війни з російською федерацією для громадського здоров'я України в регіонах, які тимчасово окуповані російськими військами та які знаходяться у зоні бойових дій.

Матеріали та методи. Матеріалами дослідження стали дані наукової літератури та особистий практичний досвід з організації охорони здоров'я населення. Засновані метод системного підходу, бібліосемантичний метод та метод структурно-логічного аналізу.

Результати. Проведений аналіз наслідків війни з рф для громадського здоров'я у регіонах, які є тимчасово окупованими та знаходяться у зоні активних бойових дій, свідчить про те, що вони комплексні і включають такі групи: медико-демографічні, соціально-економічні та поведінково-біологічні.

До основних негативних медико-демографічних наслідків належать: зростання рівня захворюваності населення на соціально значущі та інфекційні хвороби, ментальне виснаження зі зростанням рівня психологічних та психічних проблем при високому ризику розвитку посттравматичного стресового розладу зі зростанням рівня загальної та передчасної смертності населення без отримання медичної допомоги та самолікуванням і високим рівнем вимушеної міграції населення.

До основних соціально-економічних наслідків, які негативно впливають на стан громадського здоров'я, належать: трагічна втрата рідних, житла та майна, зниження економічного рівня забезпечення населення, втрата значною часткою населення соціального статусу, низький рівень доступу до мережі Інтернет та мобільного зв'язку або його повна відсутність (вимушена ізоляція), значне пошкодження інфраструктури системи енергозабезпечення життєдіяльності, низький рівень доступу до медичних послуг та лікарських засобів.

До основних поведінково-біологічних наслідків, які негативно впливають на стан громадського здоров'я, належать: втрата попередніх сталих умов якісного життя, проживання у несприятливих санітарно-гігієнічних умовах та у постійному стресі, втрата мотивації до поведінки, скерованої на відповідальне відношення до особистого здоров'я.

Висновки. Війна з рф має значний негативний вплив на стан громадського здоров'я в Україні.

Ключові слова: війна з рф, громадське здоров'я, медико-демографічні наслідки, соціально-економічні наслідки, поведінково-біологічні наслідки.

Consequences of the war with the russian federation for the public health of Ukraine

I.S. Mironyuk, G.O. Slabkiy, O.S. Shcherbinska, V.J. Bilak-Lukianchuk

According to experts' data, the war between Ukraine and Russia may become one of the bloodiest in modern history – the scale of losses on both sides is already much higher than in a typical war of the modern era.

The objective: to determine the consequences of the war with the Russian Federation for the public health of Ukrainian population in the regions temporarily occupied by Russian army and located in the war zone.

Materials and methods. The research materials were the data from scientific literature and personal practical experience in the organization of public health care. The method of the system approach, the bibliosemantic method and the method of structural and logical analysis were used.

Results. The analysis of the was consequences with the Russian Federation for public health in the regions that are temporarily occupied and are located in the zone of active hostilities shows that they are complex and include medical-demographic, socio-economic and behavioral-biological groups.

The main negative medico-demographic consequences include: an increase in the incidence of socially significant and infectious diseases, mental exhaustion with an increase in the level of psychological and mental problems with a high risk of post-traumatic stress disorder development with an increase in the general and premature mortality of the population without receiving medical help and self-medication and a high level of forced population migration.

The main socio-economic consequences that negatively affect the state of public health include: the tragic loss of relative persons, housing and property, a decrease in the economic level of the population, the loss of social status of the large part of the population, a low level of access to the Internet and mobile communications connection or its complete absence (forced isolation), the significant damage of the infrastructure of the energy supply system for life, a low level of access to medical services and medicines. The main behavioral and biological consequences that negatively affect the state of public health include: the loss of previously stable conditions of quality life, living in unfavorable sanitary and hygienic conditions and in constant stress, the loss of motivation for behavior directed at a responsible attitude to personal health.

Conclusions. The war with the Russian Federation has a significant negative impact on the state of public health in Ukraine.

Keywords: war with the Russian Federation, public health, medical and demographic consequences, socio-economic consequences, behavioral and biological consequences.

Аналіз інформаційних джерел свідчить про те, що понад 170 млн людей у світі за останні роки постраждали від збройних конфліктів. Серед постраждалих понад 70 млн, які примусово переміщені на території своїх країн як внутрішньо переміщені особи або переміщені в інші країни як біженці [1, 2].

Наразі у світі відбулася зміна у воєнних діях від традиційних транскордонних воєн під проводом військ до воєн, зосереджених на місцевих громадах і цивільних особах, роблячи їх більш уразливими та залученими у війну [3, 4].

На відміну від традиційних збройних конфліктів, у сучасних війнах відзначається постійне нехтування сторонами конфліктів Міжнародним гуманітарним правом та Женевською конвенцією [5]. Це створює атмосферу загальної недовіри та ненадійності сучасних міжнародних гарантій безпеки, що відбувається і на даному етапі, коли російські війська цілеспрямовано знищують цивільне населення.

Унаслідок воєн відбулося збільшення кількості загиблих серед цивільного населення – з 65% до кінця Другої світової війни до 90% у війнах 1990-х років з ураженням більшої кількості дітей, ніж солдатів [4–7].

Аналіз даних попередніх воєнних конфліктів свідчить про значне підвищення стандартизованого показника смертності цивільного населення внаслідок всіх причин у середньому на 81,5 на 100 тис. населення. При цьому показники були вищими для дітей віком до 5 років незалежно від причини смерті. Необхідно зазначити, що високий рівень смертності населення зберігався далі протягом 2 років після закінчення війни для смерті внаслідок усіх причин та протягом 3 років для смерті внаслідок травм [8].

За даними експертів, війна між Україною та росією може стати однією з найбільш кровопролитних у сучасній історії – масштаби втрат з обох боків вже значно вищі, ніж у типовій війні сучасної доби [9].

Наслідки війни для України сьогодні найчастіше оцінюють через призму економічних збитків, руйнувань інфраструктури та кількості загиблих [10–12].

Аналіз доступних інформаційних джерел демонструє, що збройні конфлікти, примусове переміщення людей та пов'язані з ними негаразди, такі, як безробіття, бідність та соціальна ізоляція, значно підвищують уразливість до психосоціального стресу та поширеність розладів психіки і поведінки (включаючи депресію, тривожність, постстресові розлади тощо) серед населення, яке постраждало внаслідок воєнного конфлікту, більш ніж на 20% [8, 11, 13–16].

Отже, війна впливає також і на здоров'я громадян – це не лише наявні поранення, контузії і травми, а й довгострокові наслідки. Відзначається, що у майбутньому багато українців можуть стикнутися з психологічними та психічними проблемами, зростанням залежностей та із загостренням деяких хвороб [17].

Аналіз ситуації, яку переживає українське суспільство в умовах гібридної війни із РФ при постковіді, свідчить про зростання тягаря внаслідок розладів психіки та поведінки [18–21]. Зазначені негативні поєднані фактори впливають на психічне здоров'я населення. При цьому економічний спад теж створює ризик збільшення числа розладів психіки та поведінки і підвищення рівня

самогубств. Ця ситуація призводить і до зростання рівня вживання психоактивних речовин [22–25].

Важливим негативним наслідком війни для населення є розвиток посттравматичних стресових розладів (ПТСР). У середньому поширеність ПТСР і депресії як серед біженців, так і серед населення, яке залишилося у зоні конфлікту, зростає та сягає майже 30%. Найбільший внесок у високі показники ПТСР зафіксовано для кількості разів зміни місця проживання через війну, рівень освіти та страждання від звуків війни [26, 27]. Незважаючи на дуже різноманітні висновки щодо поширеності психічних розладів серед біженців, у середньому поширеність ПТСР і депресії не є вищою, ніж серед населення, яке залишилося у зоні конфлікту [28].

Окремо слід наголосити на тому, що у жінок, які пережили чи стали свідками стресових воєнних подій, відзначають вдвічі вищий ризик розвитку ПТСР порівняно з чоловіками [29–32]. Дослідники даної проблеми наголошують на тому, що велика кількість випадків ПТСР та/або депресії в осіб, які пережили війну, має серйозні наслідки для відповідних суспільств [33].

Дані наукової літератури демонструють, що безперервний та резистентний перебіг ПТСР у матерів є чинником затримки психічного розвитку, порушень поведінки та конструктивної комунікації народжених дітей. Це негативно впливатиме на їхню подальше життя [34].

Отже, можна зробити висновок, що психогенні розлади під час воєнних дій посядають особливе місце у зв'язку з тим, що можуть одночасно виникати у великої кількості людей. Російська військова агресія в Україні уже призвела до значної кількості загиблих і поранених, а також осіб, які змушені залишити свої домівки та стати біженцями. Ще більше людей, які мешкають поза зоною бойових дій, перебувають у стані тривожності за себе, своїх дітей, родичів, напруженого очікування поганих новин, що негативно впливає на стан їхнього психічного та фізичного здоров'я [35, 36].

Міністр охорони здоров'я України В. Ляшко відзначає, що війна в Україні матиме у першу чергу критичні наслідки для психічного здоров'я українців. Зокрема він зазначив, що перебування в умовах війни може негативно вплинути на психічне здоров'я людей. Через війну професійна допомога знадобиться близько 15 млн громадян, причому 3–4 млн будуть потребувати медикаментозного лікування.

МОЗ України повідомляє, що у 20–30% осіб, які пережили травматичні події, може розвинути ПТСР. У МОЗ прогнозують, що через 5–7 років очікується зростання кількості наркотичної, алкогольної та інших залежностей, а в структурі захворювань найчастіше діагностуватимуть захворювання системи кровообігу, цукровий діабет, артрити, бронхіальну астму, онкологічні захворювання. Експерти вказують на те, що зростає загроза поширення інфекційних захворювань і в першу чергу таких, як холера, COVID-19, кір, поліомієліт, дифтерія та гепатит А [6, 37].

Також через війну українці почали рідше звертатися до лікарів з профілактичною метою. Як результат, зростає кількість онкологічних захворювань, виявлених у запізненіх стадіях, що негативно впливає на тривалість та ефективність лікування.

МОЗ України констатує, що за 8 міс війни рашисти пошкодили або зруйнували більше 1000 об'єктів

охорони здоров'я, 29 лікарів було вбито, а більше 100 отримали поранення. Крім того, значна кількість лікарів була мобілізована до лав ЗСУ [38].

Наведене вище зумовило актуальність даного дослідження.

Мета дослідження: визначення наслідків війни з російською федерацією для громадського здоров'я України в регіонах, які тимчасово окуповані російськими військами та які знаходяться у зоні бойових дій.

МАТЕРІАЛИ ТА МЕТОДИ

Базуючись на системному підході, у ході проведення дослідження було використано бібліосемантичний метод та метод структурно-логічного аналізу. Матеріалами дослідження стали дані наукової літератури та особистий практичний досвід з організації охорони здоров'я населення.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Для проведення аналізу та узагальнення наслідків війни з російською федерацією для громадського здоров'я України за територіальним (регіональним) принципом на даному етапі дослідження було взято дві групи територій: території, які тимчасово окуповані російськими військами, та території, які знаходяться у зоні активних бойових дій.

Крім того, наслідки війни з РФ було розділено на такі групи негативного впливу: група медико-демографічних наслідків, група соціально-економічних та група поведінково-біологічних наслідків, які є прямими детермінантами негативного впливу на стан здоров'я населення зазначених територій.

Узагальнені наслідки війни для громадського здоров'я в регіонах, які є тимчасово окупованими російськими військами, представлено у табл. 1.

Таблиця 1

Наслідки війни для громадського здоров'я у регіонах, які тимчасово окуповані російськими військами

Медико-демографічні	Соціально-економічні	Поведінково-біологічні
Високий рівень вимушеної міграції населення на території, підконтрольні Україні, та в країні Європи	Зниження економічного рівня забезпечення населення	Життя у постійному страху через насильницькі дії окупантів
	Втрата власного житла	Постійний страх за життя та здоров'я рідних людей
Насильницьке переселення людей, у тому числі дітей, до російської федерації	Втрата роботи	
	Зростання рівня передчасної смертності	Зниження доступу до продуктів харчування
Зростання рівня смертності та інвалідності населення через відсутність відповідної медичної допомоги		Втрата соціального статусу
Зростання захворюваності населення на соціально значущі хвороби (злоякісні новоутворення, туберкульоз, захворювання системи кровообігу, цукровий діабет, хвороби органів дихання) зі збільшенням частки їхнього виявлення у запаваних стадіях або за їхніх ускладнень	Зниження регулярного доступу до об'єктивної інформації	Обмежена можливість пересування у разі потреби
	Значне пошкодження інфраструктури системи енергопостачання	
	Зниження якості умов проживання	Зниження рівня санітарного благополуччя навколишнього середовища
Загроза зростання ризику захворюваності населення на інфекційні та паразитарні хвороби, включаючи туберкульоз, ВІЛ/СНІД, гострі сезонні вірусні інфекції, у тому числі вакциноковані та епідемічні спалахи гострих кишкових захворювань	Відсутність умов для здорового способу життя	Зниження рівня санітарної культури населення
	Значне пошкодження інфраструктури системи водопостачання	Зниження доступу до питної води та її якості
	Низький рівень мобільного зв'язку або його повна відсутність (вимушена ізоляція)	
Збільшення кількості нарко-, алкоголь- та інших залежностей	Практично відсутній доступ до системи Інтернет	Зниження якості харчування
	Трагічна втрата близьких людей	Низький рівень поведінки, скерованої на профілактику захворювань
	Вимушене роз'єднання сімей	Зниження рівнів відповідального відношення до здоров'я як до особистого пріоритету
Високий рівень розвитку посттравматичного стресового розладу	Втрата зв'язку з рідними	Життя значної частки населення тривалий час без доступу до енергетичних ресурсів забезпечення життєдіяльності
Відсутність вакцинації населення	Значне пошкодження інфраструктури системи охорони здоров'я	
Підвищення рівня саморуйнівної поведінки	Значне зниження доступу до медичних послуг	У холодний період року – вимушене життя за низької температури для значної частки населення
Ментальне виснаження зі зростанням рівня психологічних та психічних проблем	Значне зниження доступу до лікарських засобів	
Високий рівень травматизму	Недоступність послуг із профілактики саморуйнівної поведінки та самогубств	Високий рівень звернення по допомогу при захворюваннях до знахарів
	Збільшення частки населення, яка потребує стороннього догляду	Недоступність послуг психологічної підтримки населення у критичних станах

Наслідки війни для громадського здоров'я у регіонах, які знаходяться у зоні активних бойових дій

Медико-демографічні	Соціально-економічні	Поведінково-біологічні
Високий рівень вимушеної міграції населення на території, підконтрольні Україні, та у країні Європи	Зниження економічного рівня забезпечення населення	Життя у постійному стресі через обстріли
Зростання рівня передчасної смертності	Втрата місця роботи	Часте перебування під час повітряних тривог та обстрілів у санітарно несприятливих умовах
Зростання рівня смертності населення без отримання медичної допомоги	Втрата значною часткою населення власного житла	Постійний страх втрати рідних та житла
Зростання захворюваності населення на соціально значущі хвороби (злякисні новоутворення, туберкульоз, захворювання системи кровообігу, цукровий діабет, хвороби органів дихання) зі збільшенням частки їхнього виявлення у запаваних стадіях або за їхніх ускладнень	Зниження доступу до продуктів харчування	Зниження якості екології навколишнього середовища
	Зниження якості умов проживання	Зниження доступу до питної води та погіршення її якості
	Значне пошкодження інфраструктури системи енергопостачання	Зниження якості харчування
	Значне пошкодження інфраструктури системи водопостачання	Низький рівень вакцинації
	Зниження доступу до регулярної об'єктивної інформації	Зниження рівня відношення до здоров'я як до особистого пріоритету
Зростання рівня інвалідизації населення	Значне пошкодження інфраструктури системи охорони здоров'я	Низький рівень поведінки, скерованої на профілактику захворювань
Зростання рівня інфекційних захворювань		Постійний страх за життя та здоров'я рідних людей
Високий рівень розвитку посттравматичного стресового розладу	Вимушене роз'єднання сімей	Зниження рівня санітарної культури населення
Ментальне виснаження зі зростанням рівня психологічних та психічних проблем	Втрата зв'язку з рідними	У холодний період року – життя за низької температури для значної частки населення
Збільшення кількості нарко-, алкоголь- та інших залежностей	Зниження доступу до медичних послуг, у тому числі до екстреної медичної допомоги та послуг з відновного лікування і паліативної допомоги	Високий рівень звернення по допомогу при захворюваннях до знахарів та самолікування, у тому числі при станах, що несуть загрозу життю
	Низький рівень спроможності профілактичної діяльності закладів охорони здоров'я	
Високий рівень травматизму цивільного населення внаслідок бойових дій	Зниження доступу до лікарських засобів	Життя значної частки населення тривалий час без освітлення
Зниження рівня бажаної вагітності	Низький рівень доступу до системи Інтернет	
	Низький рівень мобільного зв'язку	
Збільшення частки населення старших вікових груп, осіб з особливими потребами та одиноких осіб, які потребують стороннього догляду	Недоступність послуг із профілактики саморуйнівної поведінки та самогубств і психологічної підтримки у критичних станах	Зниження рівня отриманої інформації санітарно-гігієнічного характеру та профілактичної спрямованості
		Втрата попередніх сталих умов якісного проживання

Проведений аналіз наведених у табл. 1 узагальнених даних про вплив війни на базові складові формування нормального стану громадського здоров'я населення на тимчасово окупованих територіях демонструє, що під час окупації значний негативний вплив на стан формування громадського здоров'я мають порушені у ході окупації соціально-економічні детермінанти та детермінанти біологічного та поведінкового характеру.

Ці детермінанти характеризуються комплексним зниженням економічного рівня забезпечення населення та регулярного доступу до об'єктивної інформації, зниженням якості та санітарно-гігієнічних умов проживання і харчування, трагічною втратою близьких людей, вимушеним роз'єднанням сімей з втратою зв'язку з рідними при значному зниженні доступу до медичних послуг та лікарських засобів, а також проживання у постійному страху через насильницькі дії окупантів та життя і здоров'я рідних людей за відсутності умов забезпечення відповідального відношення до здоров'я як до особистого пріоритету.

При цьому негативні медико-демографічні наслідки проявляються:

- зростанням захворюваності населення на соціально значущі хвороби, такі, як злякисні новоутворення, туберкульоз, захворювання системи кровообігу, цукровий діабет, хвороби органів дихання, зі збільшенням частки їхнього виявлення у запаваних стадіях або за їхніх ускладнень,
- ментальним виснаженням населення зі зростанням рівня психологічних та психічних проблем,
- збільшенням кількості нарко-, алкоголь- та інших залежностей,
- загрозою зростання ризику захворюваності населення на інфекційні та паразитарні хвороби, включаючи туберкульоз, ВІЛ/СНІД, гострі сезонні вірусні інфекції, у тому числі вакциновані та епідемічні спалахи гострих кишкових захворювань при зростанні рівня смертності, у тому числі передчасної, та інвалідності насе-

лення через відсутність відповідної медичної допомоги,

- високим рівнем вимушеної міграції населення у безпечні зони проживання та насильницьким переселенням людей, у тому числі дітей, до російської федерації.

Далі вивчали та аналізували наслідки війни для громадського здоров'я у регіонах, які знаходяться у зоні активних бойових дій. Узагальнені зазначені наслідки війни у регіонах, які знаходяться у зоні активних бойових дій, представлено у табл. 2.

Проведений аналіз наведених у табл. 2 узагальнених даних про вплив війни на стан громадського здоров'я населення на територіях, які знаходяться у зоні активних бойових дій, свідчить про те, що під час активних бойових дій суттєвий негативний вплив на стан громадського здоров'я мають соціально-економічні детермінанти та детермінанти біологічного і поведінкового характеру. Вони відзначаються втратою попередніх сталих умов якісного проживання та спілкування зі значним зниженням економічного рівня забезпечення населення, життям у постійному стресі через обстріли, трагічну втрату рідних людей або зв'язку з ними, зниження якості екології навколишнього середовища.

Негативні медико-демографічні наслідки проявляються значним погіршенням стану здоров'я населення, прогнозовано з його подальшим зниженням при втраті можливості отримати необхідну медичну допомогу, що є причиною високого рівня передчасної смертності населення, а при високому рівні – вимушеної міграції населення у безпечні зони проживання.

Однією із проблем, яка не дозволить проведення з високим ступенем достовірності детального аналізу впливу війни з рф на стан громадського здоров'я у подальшому, є відсутність об'єктивних статистичних даних про стан здоров'я населення.

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз наслідків війни з рф для громадського здоров'я у регіонах, які є тимчасово окупованими та знаходяться у зоні активних бойових дій, демонструє, що вони є комплексними і включають такі групи: медико-демографічні, соціально-економічні та поведінково-біологічні.

До основних негативних медико-демографічних наслідків належать: зростання рівня захворюваності населення на соціально значущі та інфекційні хвороби; ментальне виснаження зі зростанням рівня психологічних та психічних проблем при високому рівні розвитку пост-травматичного стресового розладу та зростанням рівня загальної і передчасної смертності населення без отримання медичної допомоги та самолікуванням і високим рівнем вимушеної міграції населення.

До основних соціально-економічних наслідків, які негативно впливають на стан громадського здоров'я, належать: трагічна втрата рідних, житла та майна, зниження економічного рівня забезпечення населення, втрата значною часткою населення соціального статусу, низький рівень інтернет- та мобільного зв'язку або його повна відсутність (вимушена ізоляція), значне пошкодження інфраструктури системи енергозабезпечення життєдіяльності, низький рівень доступу до медичних послуг та лікарських засобів.

До основних поведінково-біологічних наслідків, які негативно впливають на стан громадського здоров'я, належать: втрата попередніх сталих умов якісного життя при проживанні у несприятливих санітарно-гігієнічних умовах та у постійному стресі із втратою поведінки, скерованої на відповідальне відношення до особистого здоров'я.

Конфлікт інтересів відсутній.

Відомості про авторів

Миронюк Іван Святославович – д-р мед. наук, проф., проректор з наукової роботи, Ужгородський національний університет; тел.: (050) 692-72-20. E-mail: ivan.mironyuk@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4203-4447

Слабкий Геннадій Олексійович – д-р мед. наук, проф., завідувач, кафедра наук про здоров'я, Ужгородський національний університет; тел.: (050) 171-16-48. E-mail: gennadiy.slabkiy@uzhnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-2308-7869

Щербінська Олена Станіславівна – д-р мед. наук, доцент, кафедра гінекології, Національний університет охорони здоров'я України імені П. Л. Шупика, м. Київ; тел.: (067) 507-27-27. E-mail: 703alena@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5401-7110

Білак-Лук'янчук Вікторія Йосипівна – канд. мед. наук, доцент, кафедра наук про здоров'я, Ужгородський національний університет; тел.: (050) 597-05-99. E-mail: bilak.vika@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3020-316

Information about the authors

Mironyuk Ivan S. – MD, PhD, DSc, Professor, Vice-Rector for Research Work, Uzhhorod National University; tel.: (050) 692-72-20. E-mail: ivan.mironyuk@gmail.com

ORCID: 0000-0003-4203-4447

Slabkiy Hennadii O. – MD, PhD, DSc, Professor, Head of the Department of Health Sciences, Uzhhorod National University; tel.: (050) 171-16-48. E-mail: gennadiy.slabkiy@uzhnu.edu.ua

ORCID: 0000-0003-2308-7869

Shcherbinska Olena S. – MD, PhD, DSc, Associate Professor, Department of Gynecology, Shupyk National Healthcare University of Ukraine, Kyiv; tel.: (067) 507-27-27. E-mail: 703alena@gmail.com

ORCID: 0000-0002-5401-7110

Bilak-Lukianchuk Viktoriia J. – PhD, Associate Professor, Department of Health Sciences, Uzhhorod National University; tel.: (050) 597-05-99. E-mail: bilak.vika@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3020-316

ПОСИЛАННЯ

1. Phelan P. Fourth generation warfare and its challenges for the military and society. *Defence Stud.* 2011;11:96-119. doi: 10.1080/14702436.2011.553105.
2. Khorram-Manesh A. Europe on Fire; Medical Management of Terror Attacks – New Era and New considerations. *Bull Emerg Trauma.* 2016;4(4):183-5.
3. Burkle FM. Revisiting the Battle of Solferino: The Worsening Plight of Civilian Casualties in War and Conflict. *Disaster Med Public Health Prep.* 2019;13(5-6):837-41. doi: 10.1017/dmp.2019.77.
4. Peace and Security. *Bulletin of United Nations.* New York: UN; 2020. 36 p.
5. Khorram-Manesh A, Burkle FM, Goniewicz K, Robinson Y. Estimating the Number of Civilian Casualties in Modern Armed Conflicts-A Systematic Review. *Front Public Health.* 2021;9:765261. doi: 10.3389/fpubh.2021.765261.
6. Coope C, Gunnell D, Hollingworth W, Hawton K, Kapur N, Fearn V, et al. Suicide and the 2008 economic recession: who is most at risk? Trends in suicide rates in England and Wales 2001-2011. *Soc Sci Med.* 2014;117:76-85. doi: 10.1016/j.socscimed.2014.07.024.
7. Gould-Davies N. Strategic Survey 2022: Editor's Introduction [Internet]. *Int Inst Strategic Studies.* 2022. Available from: <https://www.iiss.org/blogs/analysis/2022/12/strategic-survey-2022-editors-introduction>.
8. Jawad M, Hone T, Vamos EP, Roderick P, Sullivan R, Millett C. Estimating indirect mortality impacts of armed conflict in civilian populations: panel regression analyses of 193 countries, 1990-2017. *BMC Med.* 2020;18(1):266. doi: 10.1186/s12916-020-01708-5.
9. Slovo i dilo. How many soldiers and civilians died in the conflicts after the Second World War [Internet]. 2022. Available from: https://www.slovoidilo.ua/2022/10/31/infografika/suspilstvo/skilky-vijskovyx-ta-cyvilnyx-zahynuly-xodi-konfliktiv-pislya-druhoyi-svitovoyi-vijny?utm_source=gravitec&utm_medium=push&utm_campaign=.
10. TSN. How to survive in blackout conditions without heat, water, sewage: a life hack from an «extreme» trainer [Internet]. 2022. Available from: <https://tsn.ua/ukrayina/yak-vizhiti-v-umovah-blekautubez-tepla-vodi-kanalizaciyi-la-yfgaki-vid-trenera-ekstrem-ala-2210272.html>.
11. TSN. The invaders are fighting against electronics and heat [Internet]. 2022. Available from: <https://tsn.ua/ukrayina/yak-vizhiti-v-umovah-blekautubez-tepla-vodi-kanaliz aciyi-layfgaki-vid-trenera-ekstremala-2210272.html>.
12. Obozrevatel. Russian shelling can hit the Ukrainian economy hard: how they already affect the price [Internet]. 2022. Available from: <https://news.obozrevatel.com/economics/analitics-and-forecasts/rossijskie-obstrelji-mogut-silno-nadavit-na-ekono-miku-ukrainyi-kak-oni-vliyayut-na-tsenyi.htm>.
13. Roberts B, Fuhr DC. Scaling up mental health interventions in conflict zones. *Lancet Public Health.* 2019;4(10):e489-90. doi: 10.1016/S2468-2667(19)30179-3.
14. Markova MV. Post-stress psychic maladjustment: patterns of development and specificity of clinical manifestations of maladaptive states in specific population groups that are intrusive to the action of macrosocial stress. *Kharkiv: Madry;* 2019. 492 p.
15. Vermetten E, Frankova I, Carmi L. Risk management of terrorism induced stress: NATO Science for Peace and Security Series, Sub-series E: Human and Societal Dynamics. Netherlands: IOS Press; 2020. 148 p.
16. Pinchuk Ila, Tabachnikov SI, Chaban OS. Diagnosis and correction of psychophysiological and mental health disorders in post-stress period. *Ukr. NDI social. i am the court. psychiatry and narcology Ministry of Health of Ukraine, DP Ukr.* Odesa: Feniks; 2015. 109 p.
17. TSN. From hysteria to depression: how not to die due to emotional instability [Internet]. 2022. Available from: <https://tsn.ua/ukrayina/vid-isteriki-do-depresiyi-yak-ne-zaginuti-cherез-emociyinu-nestabilnist-2213248.html>.
18. Türközer HB, Öngür D. A projection for psychiatry in the post-COVID-19 era: potential trends, challenges, and directions. *Mol Psychiatry.* 2020;25(10):2214-9. doi: 10.1038/s41380-020-0841-2.
19. Galea S, Merchant RM, Lurie N. The Mental Health Consequences of COVID-19 and Physical Distancing: The Need for Prevention and Early Intervention. *JAMA Intern Med.* 2020;180(6):817-8. doi: 10.1001/jamainternmed.2020.1562.
20. Pfefferbaum B, North CS. Mental Health and the Covid-19 Pandemic. *N Engl J Med.* 2020;383(6):510-2. doi: 10.1056/NEJMp2008017.
21. Demianenko BL, Demianenko VM. Social stress disorders in the context of national security of Ukraine: monograph. Kyiv; 2020. 26 p.
22. Clay JM, Parker MO. Alcohol use and misuse during the COVID-19 pandemic: a potential public health crisis? *Lancet Public Health.* 2020;5(5):e259. doi: 10.1016/S2468-2667(20)30088-8.
23. Bainbridge J, Carrizales T. Global homelessness in a post-recession world. *J Public Manag Soc Policy.* 2017;24:6.
24. Coope C, Gunnell D, Hollingworth W, Hawton K, Kapur N, Fearn V, Wells C, Metcalfe C. Suicide and the 2008 economic recession: who is most at risk? Trends in suicide rates in England and Wales 2001-2011. *Soc Sci Med.* 2014;117:76-85. doi: 10.1016/j.socscimed.2014.07.024.
25. Katikireddi SV, Niedzwiedz CL, Popham F. Trends in population mental health before and after the 2008 recession: a repeat cross-sectional analysis of the 1991-2010 Health Surveys of England. *BMJ Open.* 2012;2(5):e001790. doi: 10.1136/bmjopen-2012-001790.
26. Kakaje A, Al Zohbi R, Hosam AO, Makki L, Alyousbashi A, Alhaffar MBA. Mental disorder and PTSD in Syria during wartime: a nationwide crisis. *BMC Psychiatry.* 2021;21(1):2. doi: 10.1186/s12888-020-03002-3.
27. Mahmood HN, Ibrahim H, Goessmann K. Post-traumatic stress disorder and depression among Syrian refugees residing in the Kurdistan region of Iraq. *Conflict Health.* 2019;13(1):1. doi: 10.1186/s13031-019-0238-5.
28. Priebe S, Giacco D, El-Nagib R. WHO Health Evidence Network Synthesis Report 47: Public Health Aspects of Mental Health Among Migrants and Refugees: A Review of the Evidence on Mental Health Care for Refugees, Asylum Seekers and Irregular Migrants in the WHO European Region (HEN Report). Geneva: WHO; 2016. 71 p.
29. Frankova I, Chaban O, Burlaka O. Gender specifics of stress-associated disorders in military servicemen during the war in Ukraine. *Psych Med General Pract.* 2019;4(3):e0403-04214.
30. Breslau N, Anthony JC. Gender differences in the sensitivity to posttraumatic stress disorder: An epidemiological study of urban young adults. *J Abnorm Psychol.* 2007;116(3):607-11. doi: 10.1037/0021-843X.116.3.607.
31. McLean CP, Asnaani A, Litz BT, Hofmann SG. Gender differences in anxiety disorders: prevalence, course of illness, comorbidity and burden of illness. *J Psychiatr Res.* 2011;45(8):1027-35. doi: 10.1016/j.jpsychires.2011.03.006.
32. Shalev AY, Gevonden M, Ratanatharathorn A, Laska E, van der Mei WF, Qi W, et al. Estimating the risk of PTSD in recent trauma survivors: results of the International Consortium to Predict PTSD (ICPP). *World Psychiatry.* 2019;18(1):77-87. doi: 10.1002/wps.20608.
33. Morina N, Hoppen TH, Priebe S. Out of Sight, Out of Mind: Refugees Are Just the Tip of the Iceberg. An Illustration Using the Cases of Depression and Posttraumatic Stress Disorder. *Front Psychiatry.* 2020;11:179. doi: 10.3389/fpsy.2020.00179.
34. McFarlane J, Symes L, Binder BK, Maddoux J, Paulson R. Maternal-child dyads of functioning: the intergenerational impact of violence against women on children. *Matern Child Health J.* 2014;18(9):2236-43. doi: 10.1007/s10995-014-1473-4.
35. Markova MV, Markov AR. Medyko-psychologichni determinanti informatsiino-psykholohichnoi bezpeky tsyvilnoho naselennia: (monohrafiia). *Kharkiv: Drukarnia Madryd;* 2019. 248 p.
36. Maruta NO, Markova MV. Informational and psychological warfare as a new modern challenge: the state of the problem and directions for overcoming it. *Ukr Visn Psykhonevrol.* 2015;23(84):21-8.
37. Slovo i dilo. PTSR ta zahostrennia khronichnykh khvorob: yak viina vplyne na zdorovia ukrainsiv [Internet]. 2022. Available from: https://www.slovoidilo.ua/2022/11/01/infografika/suspilstvo/ptsr-ta-zahostrennyia-khronichnyx-xvorob-yak-vijna-vplyne-zdorovya-ukrayinciv?utm_source=gravitec&utm_medium=push&utm_campaign=.
38. Social portal. Rossiiane celenapravleno razrushayut bolnicy v Ukraine [Internet]. 2022. Available from: <https://socportal.info/ru/news/>.

Стаття надійшла до редакції 21.10.2022. – Дата першого рішення 02.11.2022. – Стаття подана до друку 12.12.2022